

HEM'U'I-HEVÂMÎ'

(همع الهوامع)

Süyûtî'nin

(ö. 911/1505)

Cem'û'l-cevâmî'

adlı nahiv kitabına

kendisi tarafından yazılan şerh

(bk. CEM'U'I-CEVÂMÎ').

HEMZE

(الهمزة)

Elifbâ ve ebced tertiplerinde
ilk harf olan elifin aslı şekli.

Transkripsiyon sistemindeki işareti "spiritus lenis" (') olup kelimelerin orta ve sonlarındaki hemzelerde her zaman, başlarındaki hemzelerde ise sadece özel durumlarda kullanılır.

Hemze, Arapça'da olduğu gibi bütün Sâmi dillerde ve hatta dünya dillerinin çoğunda karmaşık bir durum arz etmektedir. Arap gramercileri ve şarkiyatçılarla kıraat âlimleri adı, harf olup olmadığı, harf ise sahih harf mi illet harfi mi olduğu, mahreç ve sıfatları, elifle ilgili tarafları, telaffuz keyfiyeti, şekli, imlâsı vb. konularda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir.

Müberred ve Ebû Mansûr el-Ezherî gibi âlimler, tahfif edilme durumuna göre vav, yâ veya elif biçiminde yazıldığı, belli ve sabit bir şekli bulunmadığı gerekçeyle hemzeyi harf değil hareke (zabt) kabîlinden tamamlayıcı bir işaret olarak kabul etmişlerdir; bu sebeple Müberred ve onu takip edenlerce Arap alfabesinin harfleri yirmi dokuz değil yirmi sekizdir (*el-Muktedâb*, I, 115, 192, 194). Hatta Ezherî'ye göre elif de aslî harf değil uzun fethadan ibaret bir harekedir. Ayrıca hemzeyi tahkik, tahfif, teshil, ibdal ve hazf gibi halleri sebebiyle sahih harf kabul etmeyerek illet harflerinden sayanlar da olmuştur. Gerçek şu ki Arapça'da ve diğer Sâmi dillerde, dünyadaki alfabe sistemlerinin çoğunun ilk harfi olan ve çeşitli dillerde "olaf, alaf, alef, elaf, alfa..." adlarıyla anılan ses, elif (yumuşak elif, sâkin elif, med elifi) adıyla tanınan ve uzun fethadan ibaret olan harf değil sert patlarlı gırtlak ünsüzü (occlusive glottale sourde) olan hemzedir. Bunun iki delili vardır: Öncelikle harf adları tesbit edilirken her harfin adını oluşturan kelimenin ilk sesi o harfi göstermek üzere belirlenmiştir; "bâ, cîm, dâl" adlarının b, c, d

harflerini göstermesi gibi. Aynı şekilde "elif" adının da ilk sesi hemzedir (e) ve ayrıca alfabe içinde asıl elif harfi "lâmelif" adıyla bilinen harftir; çünkü lâm harfleri içinde önceden geçmektedir. Lâmelif terkindeki lâm ise sâkin elifle başlanarak bir isim teşkil edilemediği için buna imkân veren vasil harfi olarak elifin başına getirilmiştir. Aslında Arap alfabesinde yirmi dokuz harf ve yirmi sekiz şekil vardır; çünkü elif şekli hem hemzenin hem de elifin sembolüdür. Bu durumun tarihi çok eskiye uzanmaktadır. Millî diller doğmadan önce bütün Sâmilere arasında ortaklaşa konuşulan esas Sâmice'de (Proto-Semitic, Common Semitic) sert patlarlı bir gırtlak ünsüzü olan hemze "alef" (elif) işaretiyle gösteriliyordu. Ârâmice ve Nabatice'de bu sert ünsüz, zamanla yumuşayıp gerçek ses değerini yitirerek yumuşak elif (el-elifü'l-leyyine, elifü'l-med) veya uzun fetha olarak kullanılmaya başlanmıştır. Böylece elif şekli hem sert hemzenin hem de yumuşak elifin ortak işareti haline gelmiştir. İlk Kur'an metninin kaleme alındığı Hz. Osman hattında hemze işareti yoktu; çünkü bu mushaf, hemzeleri tahfif durumuna göre vav, yâ veya elif şeklinde kaydeden Hicaz lehçesine göre yazılmıştı (aş. bk.).

Nabatî halkası aracılığıyla Ârâmî yazısı Araplar tarafından kabul edilince, bu sistemde elif harfinin hemze ve elif için ortaklaşa kullanıldığını gören gramerciler ve kıraat âlimleri, Kur'an kıraatında karışıklığa meydan vermemek için sert ünsüz olan hemzeyi ayrı bir işaretlemeye gereğini duydular. İlk zamanlar, nokta halindeki hareketlerle karışmayacak şekilde farklı renkte mürekkeple harflerin üstüne konan bir imlâ işareti mahiyetinde büyükçe bir veya iki nokta kullanıldı (Fleisch, *Traité*, I, 98). Daha sonra Hafîl b. Ahmed tarafından bu noktalar ve farklı mürekkepler karmaşasını ortadan kaldırmak üzere mahreç yakınlığı sebebiyle küçük ayn harfi başı (ء) hemze işareti (grafisi, şekli) olarak icat edildi. Ancak bunun müstakil bir harf olmayıp bir imlâ işareti mahiyeti taşıması ve çoğunlukla destek (kürsü) üzerine yazılması birçok imlâ karışıklığına yol açtı; nitekim Arap alfabesi imlâ kurallarının çoğu hemzenin yazılışıyla ilgilidir. Elif şekli ise sâkin ve yumuşak elif (med) için devam etti.

Birçok dilde bulunan hemze sesi, özellikle Sâmi diller grubunda daha yoğun biçimde görülür. Ancak diğer dillerde de bir

telaffuz ve vurgu keyfiyeti halinde yer alır; müstakil bir harf gibi belli bir şekli yoktur. Meselâ Hint-Avrupa dil ailesinden İngilizce'nin bazı lehçelerinde "t"ler hemze şeklinde telaffuz edildiği gibi Danimarka dilinde de birçok kelime sadece hemze vurgusuyla farklı bir anlam kazanmaktadır; meselâ *hen* sözcüğü hemze vurgusuyla *hen'* şeklinde söylendiğinde "köpek", düz söylendiğinde müennes üçüncü şahıs zamiri "o" anlamını taşır. Bu örneklerde görüldüğü gibi müstakil bir ses ve harf olmayıp vurgu görevi yapan ve "vazife hemzesi" adı verilen bu tür hemzenin Arapça'da da bulunduğu, başta şarkiyatçılardan H. Fleisch ve G. Bergsträsser olmak üzere bazı dilciler tarafından kabul edilmiştir. Bergsträsser, bunun özellikle halk dilinde yaygın olduğunu söylerken Fleisch fasih Arapça'da da bulunduğunu ifade etmektedir. Hemze sesini hissettiren ve bir tazyik veya uzatma ile gerçekleşen bu vurgu (nebr, çağt) Mısır'da kelimelerin ikinci hecelelerinde, diğer yerlerde ise ilk hecede yapılmaktadır (Abdüssabûr Şâhin, s. 210). Bu şekilde hece telaffuzda ön plana çıkarak daha belirgin hale gelir. Tıpkı vakıf "hâ"-sının (هـ) kelimenin telaffuzda sönük olan son harfini belirginleştirmede kullanılması gibi bazı lehçelerde bu görev için hemzenin kullanıldığı görülmektedir. Meselâ حَبْلِي , رَجُلًا kelimelerinde sona gelen vakıf halindeki sönük elifler, hemzeli telaffuz edilmek suretiyle حَبْلًا , رَجُلًا şeklinde belirginleştirilmiş vakıf haline getirilir. Esasen bir görüşe göre diğer bazı dillerde olduğu gibi Sâmi dillerde de hemze müstakil bir harf değil sadece telaffuzda bir vurgu keyfiyetidir; ancak zaman içerisinde sert ve patlarlı bir gırtlak fonemi halini almıştır.

Konuşmalarında heyecan ve acelenin hâkim olduğu Temîm ve Kays gibi bedevî kabilelerin telaffuzunda harf ve hecelerin kaybolmaması için hemzenin bu belirginleştirme ve vurgulama fonksiyonundan âzami derecede faydalanılmış, bunun yanında hemze sesi de gerçek patlarlı ve sert bir gırtlak fonemi (tahkiku'l-hemze) olarak muhafaza edilmiştir. Buna karşılık sükûnetin hâkim olduğu Hicaz, Kureys, Hüzeyl, Kinâne, Sakîf, Hevâzin, Mekke ve Medine halkları gibi yerleşik topluluklarda sert hemze sesi, yerine ve harekesine göre vav, yâ veya elif seslerine kaydırılıp âdeta yok denecek derecede yumuşatılmıştır (Abdüssabûr Şâhin,

s. 30-31). Onun içindir ki ilk Kur'an metinlerinde hemze yerine onun tahfifi olan vav, yâ veya elif harfleri bulunuyor ve bu sert gırtlak sesi bunlarla temsil ediliyordu. Çünkü ilk Kur'an metinleri, hemzeyi tahfif eden Hicaz lehçesinin Kureyş ağzına göre yazılmıştı. Nitekim Hz. Peygamber, kendisine **نَبِيٌّ** şeklinde "nebî" kelimesini hemzeyle söyleyerek (nebî) hitap eden bir kişiye, "İsmimi hemzeleme, biz Kureyşliler hemzelemeyiz" demiştir (Radî el-Esterâbâdî, III, 30). Ancak daha sonra Kur'an kıraatinde hemzeyi tahfif eden Hicaz geleneğine, onu gerçek sert değeriyle telaffuz eden Temîm ve Kays gibi kabilelerin okuyuşu da katıldığından hemzenin telaffuzundan kaynaklanan çok sayıda şâz kıraat ve rivayet doğmuştur. Zamanla hemzeyi gerçek değeriyle telaffuz etme alışkanlığı yayılıp tutunarak fesahat ve belâgat belirtisi haline gelmiştir. Nitekim Arapça'da "hemzeyi sert değeriyle telaffuz eden" anlamındaki "nebbâr" kelimesi "fesahat ve belâgat sahibi, gür sesli kimse" anlamında da kullanılmaktadır (*Lisân'ul-'Arab*, "nbr" md.). Yine bu sebeple olmalıdır ki kıraat ve tecvid ehlinin çoğu, hemzenin bu sert değerini korumak ve belirginleştirmek için, önce gelen tenvin ya da sâkin nûnda sükût edip (sekte) onu hemzeden ayırarak gunne ile karışmasını önler (izhâr). Aynı şekilde kıraat âlimlerinden Hamza b. Habîb başta olmak üzere Hafs b. Süleyman, İbn Zekvân, Ebû Amr Ruveys ve İdrîs b. Abdülkerîm, hemzenin önündeki sükûnda sükût süresini uzatarak hemzeyi belirgin şekilde telaffuz ederler (İbnü'l-Cezerî, I, 410, 420). Ayrıca hemzede ki cehr ve şiddet sıfatları sebebiyle onu kalkale harflerine dahil eden bazı kurrâ varsa da telaffuzu öğürme sesini andırıldığından çoğunlukla hoş karşılanmamış, ancak bazılarınca med harflerinin arkasından gelen sondaki hemzelerde buna cevaz verilmiştir. Hemzede görülen bu sert ve yumuşak telaffuzlar, dil ve kıraat âlimlerinin onun mahreci ve sıfatları konusunda ihtilâfa düşmesine sebep olmuştur. Sibeveyhi, Ebû'l-Bekâ İbn Yaîş ve Mâleki gibi âlimler, hemzeyi boğazın en alt bölgesinden (aksa'l-halk, evvelü's-sadr) çıkan, cehr ve şiddet sıfatlarına sahip bulunan, harflerin ağza en uzak olanı diye tanımlarlarken Halîl b. Ahmed, Mekki b. Ebû Tâlib, Ebû Amr ed-Dânî ve Firûzâbâdî onu elif, vav ve yâ harflerine benzer bir şekilde gerçek bir mahrece dayanamaksızın boğaz boşluğundan çıkan (cevfi

ve havaî) bir ses olarak görürler. Sibeveyhi ve onu takip edenlere göre aynı mahareç sahasında hâ (ه) ve elif de vardır; ancak bunlardan en uzağı hemze, sonraki hâ ve daha sonraki eliftir. Ahfeş el-Ev-sat ve Kisâî, hemzenin yeri konusunda Sibeveyhi'ye katılırken hâ ve elifin aynı noktadan çıktığını ileri sürerek ondan ayrılırlar. İbn Cinnî ise, "Eğer böyle olsaydı hemze ibdal halinde elife değil 'hâ'ya dönerdi" demek suretiyle onların bu görüşünü hatalı bulduğunu ifade etmiştir (Radî el-Esterâbâdî, III, 251).

Şarkiyatçılara göre de hemze patlarlı ve sert bir gırtlak ünsüzüdür. Çünkü hemze sesi çıkarılırken gırtlaktaki ses kırışları kapanarak havanın sıkıştırılıp hapsedilmesine ve sesin kesilmesine sebep olurlar. Ses kırışlarının birden açılıp sıkışan havanın hücum etmesiyle patlarlı ve sert bir ses işitilir ki bu gerçek hemze sesidir. Aslında hemzeye bu adın verilmesi de onun bu telaffuz keyfiyetinden dolayıdır ve kelimenin anlamları arasında bulunan "dar bir yere kıştırıp sıkıştırmak"tan alınmıştır (*Kâmus Tercümesi*, "hmz" md.). Elifin telaffuzunda ise hava sızarak çıktığından yumuşak bir sesin teşekkülü söz konusudur. Dolayısıyla mahreçleri hususunda ihtilâf edilen ve sıfatları çok farklı olan bu iki sesi elif esasına göre elif-i leyyine, elif-i sâkine (elif), elif-i müteharrike, elif-i yâbise (hemze) şeklinde tanımlamanın ilmi açıdan değer taşımadığı açıktır. Bu iki harf arasındaki başlıca farklar şöylece sıralanabilir: 1. Hemze boğaz harfi, elif boğaz boşluğu harfidir. 2. Hemze sadece ince söylenirken elif önündeki harfe göre ince veya kalın olarak telaffuz edilebilir. 3. Hemze hareket ve sükûnu kabul ederken elif daima sâkindir. 4. Hemze ünsüz (sessiz, sâmit) elif ise ünlüdür (sesli, sâit). 5. Hemze çoğunlukla aslî harftir; bazan vav, yâ veya eliften bedel olabilir. Elif ise aslî harf değildir; daima ibdal harfi olarak bulunur. 6. Hemze kelimelerin baş, orta ve sonlarında yer alabilirken elif asla başa gelmez. 7. Yazı itibarıyla elifin sabit bir işareti olduğu halde hemze başta elif (ا , إ), ortada ve sonda ise vav, yâ veya elif desteğine (و , ي , ا) ihtiyaç gösterir; bazan da boşa yazılır. 8. Aslında alfabenin ilk harfi olan elif hemze, lâmelif de asıl eliftir (İbn Yaîş, X, 124-125). 9. Yalın elif kendisi sâkin olarak önündeki harfi uzatır ve "uzatan elif, yumuşak elif, sâkin elif" adlarıyla tanınır. Harekelenen elif ise "hemze elif" (elif-i mehmûze) veya sadece "hem-

ze" adını alır ve mutlaka " ء " işaretiyle yazılır.

Aslî kimliğiyle mahreci, sıfatları ve eliften farkları böyle olmakla birlikte telaffuzunda görülen sertlik ve güçlük hemzede söylenişini kolaylaştırma, sertliğini hafifletip yumuşatma, bazan da tamamen ortadan kaldırma vb. çeşitli tasarrufların yapılmasına yol açmış, bu da onun gerek mahreç gerekse sıfatça kısmen ya da tamamen aslî kimliğini yitirip değişim ve dönüşüme uğraması sonucunu doğurmuştur. Bundan dolayı hemzenin tahkiki, tahfif, telyin, teshil, ibdal ve hazfi gibi meseleler, dil ve kıraat âlimlerini en çok meşgul eden karmaşık meselelerin başında yer almıştır. Hatta şâz kıraatlerin çoğu hemzenin bu durumlarıyla ilgilidir denilebilir. Bu rivayetlerin çoğu başta Ebû Amr b. Alâ olmak üzere Basra kurrâsında yoğunlaşmaktadır. İbn Kesîr, Nâfi', Ebû Ca'fer, Âsım gibi Hicaz, Medine ve Mekke kurrâsının kıraatinde tahfif-i hemze hâkimdir. Hatta Medineliler tahkik-i hemzeyle kıraati yadırgamışlardır. Nakledildiğine göre hac sırasında, Halife Mehdî'nin Mescid-i Nebevî'de imam yaptığı Kûfe kurrâsından Kisâî tahkik-i hemze ile namaz kıldırır; namazdan sonra halk, "Resûlullah'ın mescidinde Kur'an'ı hemzeliyorsun öyle mi?" diyerek bu tutumu tasvip etmediğini belli eder. Hz. Ali de, "Kur'an Kureyş lehçesiyle indi; onlar asla hemzelemezler. Ceb-râil, Hz. Peygamber'e hemzeyle de indirilmiş olmasaydı (Kureyşli olarak) biz de hemzelemezdik" demiştir (Radî el-Esterâbâdî, III, 30). Bununla birlikte hemzenin telaffuzunda tahkik asıl, tahfif ise istisnadır (a.e., III, 32). Hatta tahfif ve teshil ehli olan Hicazlılar'ın da fesahat göstermek istediklerinde hemzeyi tahkik ile telaffuz ettikleri söylenir.

Dil ve kıraat âlimleri, hemzenin sertliğini yumuşatmak için "hemzenin tahfifi" başlığı altında bir başka harfe dönüştürülmesi (ibdal / kalb), ne çok sert ne çok yumuşak (beyne beyne) telaffuz edilmesi (teshil) ve terki (iskat / hazf) olmak üzere üç temel meselede onun değişik durumlarını incelemişlerdir.

Hemzenin dönüşümleri, daha ziyade onunla illet harfleri olan vav, yâ ve elif arasında görülür. Bergsträsser'e göre illet harflerinin hemzeye dönüşmesi çok daha eskidir ve Akkadca'ya, Ârâmice'ye, hatta ana Sâmice'ye kadar uzanır (*et-Te'avûrû'n-naḥvî*, s. 31). Asurca'da ise vav ile hemzeye döner (Onat, I, 329). İs-

ter cem'-i mükesser ister ism-i fâil için olsun zâit eliften sonra gelen illet harfleri hemzeye dönüşür: دُعَاوُ ← دُعَا، بِنَايُ ← بِنَاءٌ، عَجَوزُ ← عَجَازٌ، صَحَافَةُ ← صَحَافٌ، رَسَائِلُ ← رَسَائِلٌ gibi; buna "hemze-i müctelibe" denir. Önünde vav ve yâ med harfleri bulunan hemzenin bu harflere dönüştürülüp idgam edilmesi câiz görülmüştür: مَقْرُوٌّ ← مَقْرُو، نَبِيٌّ ← نَبِيّ gibi. Harekeli hemzeyi, önündeki hareke cinsinden illet harfine dönüştürmek de câizdir: جَرُوٌّ ← جَرُو، جَرُوٌّ ← جَرُو. İlk harfi vav olan fiillerden ism-i fâil müennes çoğulda, ardarda gelen vavlardan ilkinin hemzeye dönüştürmek gereklidir: وَأَوَّاصِلُ ← وَأَوَّاصِلٌ gibi. Ayrıca، وَجُوهُ ← أَجُوهُ، أَقْبَتْ örneklerinde olduğu gibi özellikle Kuzey Arapçası'nda bazı kelime başlarında yer alan vavlarla (Littmann, III, 251) ecvef isimlerin أَفْعَلْ veznindeki çoğullarında vavlar hemzeye dönüştürülebilir: أَذْوَرُ ← أَذْوَرٌ، أَذْوَرُ ← أَذْوَرٌ gibi. Genel olarak hemze, kendi harekesi veya önündeki harfin harekesi zamme ise yahut önünde vav varsa vava, harekesi fetha ise veya önünde elif varsa elife, harekesi kesre ise veya önünde yâ varsa yâya dönüşür: شَانَتْكَ ← شَانَتْكَ، شَانَتْكَ ← شَانَتْكَ gibi. Yine zâit elif-i memdûde hemzesi, ikil ve çoğulda vava döner: حَمَرَاوَاتُ ← حَمَرَاوَاتُ، حَمَرَاوَاتُ ← حَمَرَاوَاتُ gibi. Daha önce de belirtildiği üzere vakıf halinde sondaki elifleri hemzeye dönüştürerek vurgulayan lehçeler bulunmaktadır. Aynı şekilde vakıf halinde sondaki hemzenin önü harekeliyse bu hareke cinsinden med harfine dönmesi veya sâkin kılınması, önü sâkinse hemzenin düşürülmesi veya öndeki sâkinin de önünde bulunan hareke türünden med harfine dönüştürülmesi mümkündür: بَطٌّ ← بَطٌّ، بَطٌّ ← بَطٌّ gibi. Elifle birlikte iki sâkin birleştiğinde peşpeşe iki sâkinin ve meddin sıkletini hafifletmek için elifi hemzeye dönüştüren lehçeler de vardır: دَابَّةٌ ← دَابَّةٌ gibi. Bu durum özellikle Mağrib, Suriye ve Lübnan ağızlarında yaygındır. Eyyûb es-Sahtiyânî'nin وَلَا سَائِلِينَ şeklindeki kıraati de bundandır.

Hemzenin diğer harflerle yaptığı dönüşümlerin başında Temîm, Kays, Esed ve bunlara komşu kabilelerde görülen ve bedevî telaffuzundaki mübalağa sonucu ortaya çıkan "ayn" dönüşmesi gelir. "Temîm'in an'anesi" denilen (İbn Cinnî, I, 234) bu durum halen Mısır'da Saîd bölgesinde yaygındır: عَذَنُ ← عَذَنُ، عَذَنُ ← عَذَنُ، عَذَنُ ← عَذَنُ gibi. Nâdir olarak bunun tersi de görülür ve bunlardan ayınlı şekiller asıl, hemzelilerse maktûb kelimelerdir: أَبَابُ ← أَبَابُ gibi. Hemzenin ه خ ح گ harf-

leriyle yaptığı dönüşümlerin dışında (bu maddelere bk.) kâf, kâf, fâ, cîm, lâm, mîm, nûn harfleriyle de bazı dönüşümleri vardır. Sözlüklerde kaydedilen bu dönüşümlerle morfolojik dönüşümlerden başka Naim Hâzım Onat'a göre -köken birliği ya da etkileşim sonucunda- Türkçe'nin muhtelif lehçelerinde ve Arapça'da aynı olan bazı kelimelerde Arapça vavların Türkçe hemze ile dönüşüm (v → a, e, i, o, ö, u, ü) arzettiği görülür. Meselâ: veks / vekş = eks(ilmek), vatan → otan (Kazakça), vebâl → obal, yebal, virdun → ordu, vecc → uç(mak), vitâk → otag, vaqr / viqr / vaqâr → akır, vürûk / ürûk → örük, veca' → acı, vely → olu(mak, Yâkutça), vecd → öcüt, vucâk → ocak, vuşak / uşşak → uşak vb. (Arapça'nın Türk Diliyle Kuruluşu, I, 164-165).

Hemzenin tahfifinde ikinci husus harfin ne sert ne yumuşak olarak okunması (beyne beyne) halidir. Teshil veya telyin adlarıyla bilinen bu durum, daha ziyade harekeli hemzede görülen, sesin hareke cinsinden illet harfleri olan vav, yâ ve eliften biriyle hemze arasında bir telaffuzla çıkarılmasıdır. Hemze sâkinse hafifçe yumuşatılarak önündeki harekeye göre okunur (BÜ'Sün → BÜ' / vSün, Zİ'Bün → Zİ' / yBün, SE'ELE → SÊLE, SÜ'İLE → SÜ' / yLE, LE'ÜME → LE'ü / vME). Teshil / telyin, hemzenin telaffuzunun bu harflere yakınlık derecesine göre yakın (meşhur) beyne beyne ve uzak (baîd) beyne beyne olmak üzere ikiye ayrılır. Arapça'da yirmi dokuz asıl harfin dışında altı fer'î harften biri olan ve modern dil biliminde "hiatus" denilen beyne beyne hemze eski kıraat ve dil âlimleri arasında en önemli tartışma konularından birini oluşturmuş, İbnü'l-Enbârî, Basra-Kûfe dil âlimleri arasındaki ihtilâflı meseleleri ele aldığı el-İnşâf fî mesâ'ilî'l-hilâf adlı eserinin 105. meselesini bu konuya tahsis etmiştir (II, 726-731). Ayrıca J. Cantineau, G. Weil, A. Schaade ve Bergsträsser gibi birçok şarkiyatçı da Arap fonetiğinin temel problemlerinden kabul ettiği bu konuya özel ilgi göstermiştir.

Hemzenin tahfifinde üçüncü husus tamamen atılması demek olan hafz (iskat) meselesidir. Telaffuzundaki sertlik ve güçlük sebebiyle doğu lehçelerinde zayıflamış, Mağrib'de hemen hemen bütünü kaybolmaya yüz tutmuş olan hemzeyi, harekesini önündeki sâkin harfe naklederek düşürmek câizdir. Buna nakil ve hafız adı verilir: قَذْلَحَ ← قَذْلَحَ، قَذْلَحَ ← قَذْلَحَ gibi. Yine zamme

veya kesreyle harekeli ve önü sâkin olan sondaki hemzenin hafzı de mümkündür: مَرٌ ← مَرٌ، مَرٌ ← مَرٌ gibi. Sondaki fethali hemze'nin önü sâkin olması ve kelimenin de harf-i ta'rifi bulunması halinde düşmesi mümkün, nekre ise mümkün değildir: أَلَمَرٌ ← أَلَمَرٌ gibi. Ayrıca aslı أَلَمَرٌ olan الله lafzında ve مَرٌ، أَمَرٌ، أَمَرٌ fiillerinin emirleriyle (مَرٌ، مَرٌ، مَرٌ) fiilinin çeşitli kiplerinde çok kullanım sebebiyle hemzeler düşer.

Hemzenin tahfifinde geçen üç meseleyle ilgili önemli bir konu da iki hemzenin çakışması halidir. Arap dilinde peşpeşe gelen iki hemzenin telaffuzu, tek hemzeye oranla daha nâhoş ve ağır bulunduğundan bir kelime içinde bu tarz iki hemzenin gerçek ses ve sıfat değerleriyle (tahkik) telaffuz edildiğine hiçbir lehçede rastlanmaz. Bu ancak iki ayrı kelimede (birincinin sonuyla ikincinin başında) olduğu takdirde câiz görülmüştür. Genellikle bu durumda hemzelerden biri hafifletilerek telaffuz edilir.

Telaffuzunun sevimsizliğinden dolayı Arapça kökler içinde birinci ile ikinci veya ikinci ile üçüncü harfleri hemze olanlar bulunmadığı gibi birinci ile üçüncü harfleri hemze olanlar da sadece yedi tane olup son derece az kullanılırlar. Bununla birlikte bu tarz kök veya morfolojik yapı ya da çekim kipleri sebebiyle Arapça'da iki hemzenin çakışması söz konusudur. Bu durum, ya bir kelime içinde ya da bir kelimenin sonu ile diğerinin başında gelmek üzere iki kelimede gerçekleşebilir. Bu tür hemzelerden ikincisi sâkinse önündeki hareke cinsinden med harfine dönüşür: اَئْمَنُ ← اَئْمَنُ، اَئْمَنُ ← اَئْمَنُ gibi. Ancak birincisi emir hemzesi ise vasıl halinde ikincisi tekrar hemzeye döner: قُلْ اِنَّكَ gibi. Birincisi sâkinse tahkikle birlikte birincinin hafzı veya elife dönüşmesi, ikincinin düşürülüp birincinin elife ibdali caizdir: اِقْرَأْ اِقْرَأْ، اِقْرَأْ اِقْرَأْ، اِقْرَأْ اِقْرَأْ gibi. Bu durum aynı kelimede görülürse idgam yapılır ve tahkik üzere söylenir: سَأَلْ ← سَأَلْ gibi. Aynı kelimelerde ise ve özellikle iki hemze de harekeliyse kurrâya göre birçok ihtimal söz konusudur. Hemzelerin ikisi de fethali ise tahkik, ikincinin teshili veya uzatılması ve birincinin uzatılması şeklinde olabilir: اَعَجِمِي، اَعَجِمِي، اَعَجِمِي، اَعَجِمِي gibi. İkisi de kesreli veya zammeliyse tahkik, birinciye düşürme yahut birinci veya ikinciye teshil mümkündür: هَوَّلَانِ، هَوَّلَانِ، هَوَّلَانِ، هَوَّلَانِ gibi. İlki fethali, diğeri kesreli veya ilki fethali, di-

ğeri zammeliyse tahkik, birinciye uzatma (araya elif sokma = ikhâm) veya ikinciye teshil mümkündür. Yine ilki zammeli, diğeri fethalı veya kesreliyse ya da ilki kesreli, diğeri fethalı ise ikinciye birincinin harekesi cinsinden illet harfiyle teshil câiz görülmüştür. İlki zammeli, diğeri kesreli veya tersi ise tahkikin yanında, meşhur veya uzak beyne beyne ile okumak ya da ikinciye vav veya yâya dönüştürmek câizdir. Çakışma soru hemzesiyle hemze-i kat' arasında ise, tahkikin yanında ikinciye med harfine (elif) dönüştürmek ve araya elif sokarak birinciye uzatmak, soru hemzesiyle vasil hemzesinin çakışması halinde de vasil hemzesinin harekesi fetha ise med harfine ibdali ve teshil câizdir; bu durumda harekesi zamme veya kesre olan vasil hemzesi düşer: *أَسْمَكُ ← أَسْمَكُ* gibi. Yine ilk harfi hemze olan fiillerin "iftiâl" kalıbında görülen hemze çakışması, aslî hemzenin "te"ye dönüşüp idgam edilmesiyle hafifletilir: *أَتَخَذَ ← أَتَخَذَ* gibi. Bunların dışında özellikle şâz kıraatlerde hemzenin önündeki veya arkasındaki hareketlerde uzatma, kısaltma, atma yahut değiştirme şeklinde değişiklikler görülür: *مَأْكُول ← مَأْكُول*, *سَوَاء ← سَوَاء* gibi. Ayrıca tecvid ve kıraatte hemze med harflerinden sonra gelirse önündeki med harfinin tabii med üstünde uzatılmasına sebep olur (sebeb-i med): *جَاءَ، جِيءَ، سَوِيَ* gibi.

Genelde vasil ve kat' hemzeleri olmak üzere ikiye ayrılan hemzenin birçok çeşidi vardır. Hemze-i kat', söylenişte önüyle sonunu kesip ayırdığı (kat', fasl) için bu adı alan, kelimelerin başında, ortasında ve sonunda bulunabilen ve her zaman telaffuz edilen hemzedir; ancak imlâda sadece kelime başındaki bu tür hemzeye hemze-i kat' denilmektedir. Daima elif veya diğeri bir destek (kürsü) üzerinde küçük ayın başı (ء) şeklinde yazılır. Kat' (قطع) kelimesinden alınmış bu küçük ayın başı, aynı zamanda bu tür hemzenin alâmeti sayılır. Hemze-i vasil ise geçiş halinde söylenmeyerek önüyle sonunu bitştirdiği (vasl) için bu adı almıştır; sadece kelime başlarında bulunur ve yalnız cümle başında ise telaffuz edilir. Fiillerde if'âl babı dışında kalan bütün fiil kalıplarının mâzi, masdar ve emir hemzeleri, isimlerden *أَسْمَ، أَيْنَ* ve benzeri on kadar kelimenin hemzesi, harflerden de sadece *أَلْ*'in hemzesi vasil hemzesi olup diğerlerinin tamamı hemze-i kat'dır.

Çok geçen hemzelerden biri de soru (istifham) hemzesidir. Gerçek anlamda ta-

yin veya tasdik talebi için kullanılmakla birlikte mecazi olarak tesviye (eşitlik), inkâr (iptal ve tevbih inkârları), takrir (pekıştirme), tehekküm (alay), emir, taaccüb (hayret), tehdit, tenbih ve tahkik (pekıştirme) gibi anlamlarda da kullanılabilir.

Müberred'e göre harf-i ta'rifte asıl tarif harfi sadece hemzedir; ona lâmin eklenmesi soru hemzesiyle karışmaması içindir. İbrânîce'de harf-i ta'rifin "ha-" (ה, ה) olması da Müberred'in görüşünü desteklemektedir. Çünkü mahreç yakınlığı sebebiyle hemze *ẕ* hâ dönüşümü Arapça ve İbrânîce arasında yaygındır.

Arapça geniş zaman birinci tekil şahsı başındaki hemze (muzâri hemzesi) dörtlü fiillerde zammeli, diğerlerinde fethalıdır. Ancak birçok lehçe ve ağızda, özellikle Behrâ kabilesinde diğer muzâri harfleriyle birlikte kesreli söylendiği de vâkidir (*Li-sânü'l-'Arab*, "vky" md.). Buna "Behrâ'nın teltelesi" adı verilir (İbn Cinnî, *Sırru şinâ'ati'l-'râb*, I, 235); kurrâ içinde de böyle okuyanlar mevcuttur.

If'âl kalıbının hemzesi genellikle geçişsiz fiili geçişli hale getirmek (ta'diye) için kullanılmakla birlikte bir anlam değişikliği yapmadan fiili sadece üçlünden dörtlüye nakletmek (hemze-i nakl), anlamı zıddına dönüştürmek (hemze-i selb), zaman veya mekâna girmek (meselâ *أَصْبَحَ* "sabahladı", *أَسْحَرَ* "çöle daldı") gibi anlamlar için de kullanılır.

Hemzenin imlâsında da birçok ayrıntı ve ihtilâf bulunmakla birlikte bu konudaki genel kuralları şu şekilde özetlemek mümkündür: Hemze-i vasil, özellikle Kur'an hattında vasil (وصل / صل) alâmeti olarak elif desteği üzerine yazılmış sad başı ile (آ) gösterilmesine karşılık hemze-i kat' kelimenin başında, ortasında veya sonundaki değişik hallerine göre destekli veya desteksiz yazılan küçük ayın başı ile (أؤؤ) gösterilir. Genelde destekli hemze tahfif ve teshil halinde hangi illet harfine dönüşüyorsa onu destek harfi (kürsü) olarak alır ve başta daima elif desteğine ve eğer harekesi fetha veya zamme ise elifin üstüne (ف), kesre ise altına (ا); ortada eğer sâkinse önündeki hareke cinsinden, kendisi harekeli, önü sâkin veya harekeli ise kendi harekesi cinsinden desteğe; sonda önündeki hareke cinsinden desteğe, eğer önü sâkin ise desteksiz yazılır. Ancak sondaki hemzeye zamir veya i'rab harfi (vav, elif) bitiştiği takdirde bunu ortadaki hemze kabul eden âlimler de vardır.

BİBLİYOGRAFYA :

- Lisânü'l-'Arab*, "hmz", "nbr", "vky" md.leri, ayrıca bk. I, 13-22; *Tacû'l-'arûs*, "hmz" md.; *Kâmus Tercümesi*, "hmz" md.; Sibeveyhi, *el-Kitâb* (nşr. Abdüsselâm M. Hârûn), Kahire 1403/1983, IV, 432, ayrıca bk. tür.yer.; İbnü's-Sikkât, *Kitâbü'l-'albal ve'l-ibdâl* (nşr. A. Haffner), Kahire, ts. (Mektebetü'l-Mütenebbî), s. 22-24, 25-26, 54-58; Müberred, *el-Muktedab* (nşr. M. Abdülhâlık Adîme), Beyrut 1382/1963, I, 61-64, 80-85, 115, 155-178, 192, 194, ayrıca bk. tür.yer.; İbnü'l-Enbârî, *el-İnşâf fi mesâ'ilil-'ilâlâf* (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamid) [baskı yeri ve tarihi yok], (Dârü'l-Fikr), II, 726-731; Zeccâci, *el-Cümel fi'n-naḥv* (nşr. Ali Tevfik el-Hamed), İrbid 1408/1988, s. 279-282; a.mlf., *el-İbdâl ve'l-mu'âkabe ve'n-nezâ'ir* (nşr. İzzeddin et-Tenûhî), Dimaşk 1381/1962, s. 29-36; Ebû't-Tayyib el-Lugavî, *Kitâbü'l-'İbdâl* (nşr. İzzeddin et-Tenûhî), Dimaşk 1380/1961, II, 543-573; İbn Cinnî, *el-Elfâzû'l-mehmûze* (nşr. Mâzin Mübârek, *Risâletân li'bn Cinnî* içinde), Beyrut 1409/1988, s. 48-49; a.mlf., *'Ukûdû'l-hemze* (a.e. içinde), s. 57-64; a.mlf., *Sırru şinâ'ati'l-'râb* (nşr. Mustafa es-Sekkâ v.dğr.), Kahire 1374/1954, I, 46-49, 51, 52-56, 68-70, 78-134, 234-235, 240; a.e. (nşr. Hasan Hindâvî), Dimaşk 1405/1985, II, 69-111, 229, 551-555, 573-580, 738; İbn Sînâ, *Meḥâricü'l-hurûf* (nşr. Pervîz Nâtil Hânlerî), Tahran 1333 hş., s. 13, 38; Batalyevsî, *el-İktidâb fi şerhi Edebi'l-küttâb* (nşr. Mustafa es-Sekkâ – Hâmid Abdülmeccid), Kahire 1982, II, 128, 168-180; İbn Yâsi, *Şerḥu'l-Mufaṣṣal*, Beyrut, ts. (Âlemü'l-kütüb), IX, 107-121, 129-146; X, 8-43, 124-167; İbn Usfür el-İşbîlî, *el-Mümte' fi't-taṣrif* (nşr. Fahreddin Kabâve), Beyrut 1407/1987, I, 320-352; II, 619-621; Radî el-Esterâbâdî, *Şerḥu's-Şâfiye* (nşr. M. Nûr el-Hasan v.dğr.), Beyrut 1402/1982, II, 67, 251-265; III, 30-66, 76-79, 127-134, 173-182, 203-261; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 201-202, 357-358, 368-443; Üşmûnî, *Menhecû's-sâlik ilâ Elfiyyeti İbn Mâlik* (nşr. Abdülhamîd es-Seyyid M. Abdülhamîd), Kahire, ts. (el-Mektebetü'l-Ezheriyye), IV, 440-445, 458-468, 487-501; G. Bergsträsser, *et-Teṭavvürü'n-naḥv li'l-lugati'l-'Arabiyye* (trc. Hamdî el-Bekrî – Halîl Asâkir), Kahire 1929, s. 31; J. Cantenau, *Nabateen*, Paris 1930, I, 47; a.mlf., *Cours de phonétique arabe*, Paris 1960, s. 76-77, 81-83; Naim Hâzim Onat, *Arapça'nın Türk Diliyle Kuruluşu*, İstanbul 1944, I, 99-102, 106-107, 115-116, 164-166, 329-372; İbrâhim Enîs, *el-Aṣvâtü'l-lugaviyye*, Kahire 1961, s. 72, 76-78; Abdüssabûr Şâhin, *el-Kur'âtu'l-Kur'âniyye*, Kahire, ts. (Mektebetü'l-Hâncî), s. 9, 15-25, 30-31, 210; Gânim Kaddûrî el-Hamed, *Resmü'l-muṣṣaf*, Bağdad 1402/1982, s. 43, 351-353, 356-358, 363-371; M. Said İsbir – Bilâl Cüneydî, *eş-Şâmil*, Beyrut 1985, s. 12-19; H. Fleisch, *Traité de philologie arabe*, Beyrut 1986, I, 57-59, 77-78, 90-91, 98-118, 131-138, 151-152, 168, 183, 213, 214-215, 219-222, 224, 234; II, 65-67, 69, 351-354; a.mlf., "Hamza", *EP* (Fr.), III, 153-156; Emîl Bedî' Ya'kûb, *Meṣṣû'atü'l-hurûf*, Beyrut 1408/1988, s. 9-68; Yahyâ Ali Yahyâ Mübârekî, "Şavtû'l-hemze fi'l-lugati'l-'Arabiyye beyne'l-kudemâ' ve'l-muḥaddisîn", *Mecelletü'l-Câmi'ati Ümmi'l-kurâ*, IX/12, Mekke 1416, s. 129-210; A. Dilaçar, "A", *İTA*, II, 5-7, 21.

